

УДК: 330.14.01

JEL Classification: A 11, B 14

doi: 10.31767/nasoa.3.2019.09

А. Г. ТАРАСЕНКО,

старший викладач,

E-mail: pi7ma@ukr.net,

ORCID: 0000-0001-9890-8591;

Н. А. ГРИНЧАК,

старший викладач,

*кафедра економіки та менеджменту
зовнішньоекономічної діяльності*

E-mail: gnatalia@ukr.net,

ORCID: 0000-0002-2046-6014

Researcher ID: I-9495-2018;

В. В. ПАРХОМЕНКО,

кандидат економічних наук,

декан фінансово-економічного факультету,

Національна академія статистики, обліку та аудиту

E-mail: pviktoria@ukr.net,

ORCID: 0000-0002-9321-4125

Researcher ID: K-6375-2018

Еволюція уявлень про сутність капіталу як наукову категорію та чинник соціально-економічного розвитку

Досліджено логіку еволюції сутності та форм капіталу під впливом зміни характеру, джерел і чинників соціально-економічного розвитку та суспільного багатства шляхом аналізу підходів до тлумачення категорії «капітал», які домінували в економічній науці починаючи із середини XVIII ст. до нещодавніх часів. Шляхом порівняльного аналізу згаданих підходів показано, що саме в рамках неокласичного напрямку було переосмислено сутність капіталу, спростовано такий усталений критерій капіталу як відчужуваність і подолано натурально-матеріалістичний підхід до розуміння сутності капіталу, який панував у класичній школі. Особливу увагу приділено аналізу концепції соціального капіталу.

Ключові слова: *капітал, політекономія, соціально-економічний розвиток, економічне зростання, людський капітал, соціальний капітал.*

А. Г. ТАРАСЕНКО,

старший преподаватель;

Н. А. ГРИНЧАК,

старший преподаватель,

*кафедра экономики и менеджмента
внешнеэкономической деятельности;*

В. В. ПАРХОМЕНКО,

кандидат экономических наук,

декан финансово-экономического факультета,

Национальная академия статистики, учета и аудита

Эволюция представлений о сущности капитала как научной категории и фактора экономического развития

Исследована логика эволюции сущности и форм капитала под воздействием изменения характера, источников и факторов социально-экономического развития и общественного богатства путем анализа подходов к толкованию категории «капи-

тал», которые доминировали в экономической науке начиная из середины XVIII ст. до недавнего времени. Путем сравнительного анализа упомянутых подходов показано, что именно в рамках неоклассического направления была переосмыслена сущность капитала, опровергнут такой устоявшийся критерий капитала как отчуждаемость и преодолен натурально-материалистический подход к пониманию сущности капитала, господствовавший в классической школе. Отдельное внимание уделено анализу концепции социального капитала.

Ключевые слова: капитал, политэкономия, социально-экономическое развитие, экономический рост, человеческий капитал, социальный капитал.

A. TARASENKO,

Senior Lecturer;

N. HRYNCHAK,

Senior Lecturer,

Department for Economics and Management
of Foreign Economic Activities;

V. PARKHOMENKO,

PhD (Economics),

Dean of Finance and Economics Faculty,

National Academy of Statistics, Accounting and Audit

Evolution of Perceptions about the Essence of Capital as a Scientific Category and a Factor of the Socio-Economic Development

The article's objective is to investigate the logic of evolution in the essence and forms of capital under the impact of the changing sources and factors of socio-economic development and social wealth.

The visions of capital prevailing from the middle of the eighteenth till the middle of the nineteenth century are analyzed, to demonstrate that although the classical tradition did not deny the impact of out-of-economic factors on the economy as a whole and the human behavior in particular, the analysis focused on the purely economic factors of growth and distribution of the social wealth.

The paradigm of the classical school was changed in the end of nineteenth century by the emerging institutional theory: factor theories of economic growth were replaced by substantiations of multidimensional sources of socio-economic development. The twentieth century was marked by the two achievements: (i) the understanding that the social wealth could not be confined to the material wealth; (ii) a new vision of a mix of factors behind the socio-economic development: natural, technical and technological, and institutional, with research focus gradually shifting from material factors to information and institutional ones.

The following significant move in the vision of capital was the line drawn between the notions of "economic growth" and "economic development": emphasis on economic growth as the fundament of development made the economic theory inapplicable in studies of broader development perspectives.

A new phase in the economics started in 70s of the twentieth century, with rise of the neo-institutional theory assuming that the material welfare of a nation could not be gained by means of traditional production factors and capital accumulation without a highly developed institutional structure of the society.

The philosophical and economic rediscovery of capital was made by the neo-classical school: by treating capital as a way of value utilization rather than a tangible form, it denied a criterion of capital commonly adopted in the political economy of earlier times, i. e. its alienability, together with the materialistic approach to interpretation of capital. The set of capital parameters was expanded by including in it skills and qualifications (human capital), social relations and networks (social capital), political and economic institutes (institutional capital), and, eventually, intellectual objects of intangible nature. It shows that the forms of capital were transforming from tangible (material) to human and intellectual (intangible) ones. This phase is marked by rise of the theory of human capital, reflecting the cardinal

change in the role of the human factor and its impact on science and technology development, production processes and labor productivity. The notion of “social capital” was introduced in economics by abandoning out-dated visions of capital as a purely materialistic phenomenon associated with the material production processes and adopting to broader concept related with social development, with emphasis changing from links of humans and wealth to relations between humans in a broader humanistic sense.

Keywords: capital, political economy, socio-economic development, economic growth, human capital, social capital.

Постановка проблеми. Сучасні світові тенденції демонструють стрімкий розвиток сфери нематеріального виробництва, інформаційної економіки та цілої низки пов'язаних з ними соціально-економічних явищ і процесів. Це визначає системну світоглядну зміну наукових уявлень про сутність фундаментальних економічних явищ і процесів, які десятиліттями вважалися усталеними і аксіоматичними, та еволюцію поглядів щодо головних чинників економічного зростання, у більш широкому контексті – соціально-економічного прогресу. Зокрема, новим змістом наповнюються такі поняття як соціально-економічний розвиток, суспільне багатство, цінність, продуктивна праця, капітал.

Категорія “капітал” належить до фундаментальних, багатоаспектних, але разом із тим неоднозначних, мінливих і недостатньо досліджених. Однак навіть сьогодні значна кількість дослідників капіталу зосереджується на його матеріально-виробничому тлумаченні, що відображає догматичний натурально-речовий підхід, характерний для класичної політекономії та марксизму періоду становлення індустріальної економіки.

Так, деякими прихильниками марксистської політекономії капітал і сьогодні розглядається із соціально-класових позицій – як суспільні відносини у сфері суто матеріального виробництва, пов'язані з класовим поділом суспільства, власністю на засоби виробництва і експлуатацією найманої праці. Існує також проблема ототожнення капіталу із його конкретними матеріальними формами, засобами виробництва, грошима, а не з його соціально-економічними функціями.

Крім того, у багатьох наукових публікаціях категорія “капітал” розглядається в основному з точки зору теоретичних підходів до її трактування окремих учених починаючи з часів античної цивілізації, шкіл та напрямів економічної науки і недостатньо пов'язується з еволюцією самої економічної сфери та зміною характеру соціально-економічного розвитку та його чинників.

Із вищевказаного слідує, що в економічній науці постає завдання аналізу нових суспільних форм капіталу, що виникають і функціонують в сучасному суспільстві в процесі його розвитку, не концентруючись на суто речових капітальних благах, що функціонують у сфері матеріального виробництва, яка раніше визнавалася єдиною сферою створення багатства нації. Без розширення дослідження нових форм капіталу у різних, особливо нематеріальних сферах суспільного виробництва та на різних рівнях соціально-економічних відносин неможливо оцінити ані значення цих сфер для розвитку суспільства, ані вплив людського і соціального чинника – людських здібностей, інтелектуальних ресурсів, соціальної взаємодії та соціальної активності, інституційної структури суспільства – на соціально-економічний розвиток чи занепад націй.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Категорія “капітал” досліджується протягом декількох століть представниками багатьох наукових економічних шкіл та напрямів: меркантилістами, фізіократами, представниками класичної школи, марксистами, неокласиками, інституціоналістами та ін. Вагомий внесок у дослідження капіталу зробили численні вчені-економісти та представники споріднених суспільних наук. Серед найбільш вагомих зарубіжних та вітчизняних дослідників слід згадати імена Ф. Кене, А. Сміта, К. Маркса, Дж. Б. Кларка, Е. Бем-Баверка, А. Маршала, І. Фішера, Д. Дьюї, Й. Шумпетера, О. Мертенса, Дж. Хікса, Р. Мертсона, Р. Холта, Г. Беккера, Т. Шульца, Дж. Кендріка, С. Моїсеєва, Л. Берстайна, Е. Хелфертата.

Серед сучасних науковців привертають до себе увагу такі автори як П. Лемещенко, І. Бланк, Г. Климко, В. Осіпов, С. Гнатюк, І. Зятковський, Ю. Воробйов, Н. Хмельницька, Ю. Боровська, Л. Гаєвська, А. Коваленко, В. Скворцова, А. Скворцов, П. Круш, О. Бородін, Т. Глеба, Ж. Комкова, Г. Карпова, А. Чухно, В. Потійта інші.

Метою статті є дослідження логіки еволюції сутності та форм капіталу під впливом зміни характеру, джерел і чинників соціально-економічного розвитку та суспільного багатства.

Виклад основного матеріалу. Капітал є однією з фундаментальних економічних категорій, сутність якої наукова думка досліджує протягом багатьох століть. Хоча історія наукового дослідження категорії “капітал” досить довга, проте не існує універсального підходу до її визначення, що пояснюється складністю та мінливістю форм капіталу. Розвиток наукових підходів до розуміння капіталу відбувався під впливом зміни та появи нових соціально-економічних відносин, явищ і процесів, які не існували і не могли існувати в минулому. Це унеможливило адекватне відображення цих явищ і процесів у економічній теорії на базі методології, логіки та головних постулатів класичної політичної економії.

Загальний характер розвитку економічної науки доводить, що в ній не існує абсолютно об’єктивних та назавжди усталених і незмінних категорій на кшталт фізичних чи математичних. Адже вона досліджує мінливі та динамічні суспільні явища і процеси, до яких неможливо застосувати поняття прямолінійного поступу. Натомість економісти-класики часто намагалися надати своїм теоріям математичної суворості та фізичної об’єктивності, що призводило до надмірної схематизації та спрощення складної та багатоаспектної економічної сфери. Класична школа, починаючи з фізіократів, приймала економіку як окрему впорядковану сферу, що являє собою сукупність логічно пов’язаних відносин між суспільними класами з приводу створення та розподілу суспільного багатства.

Незважаючи на багатоманітність напрямів досліджень представників класичної школи, яка панувала в економічній науці із середини XVIII ст. до середини XIX ст., їхні ідеї мали низку спільних властивостей, склавши єдину на той час наукову парадигму. Зокрема, це високий рівень абстрактності теоретичних конструкцій, підхід до аналізу економічних проблем з позицій природничих наук, перенесення уявлень про закони природи на суспільний організм, ігнорування впливу на економіку цілої низки так званих “позаекономічних чинників” та індивідуальних особистих мотивів поведінки людини, намагання вмістити складний різноманітний комплекс економічної сфери у прокрустове ложе абстрактних об’єктивних економічних законів [1, с. 9].

Під впливом цих властивостей формувалися трудова теорія вартості, теорія суспільного багатства, продуктивної праці, капіталу та інші концепції класичної політекономії. З часом недосконалість та однобокість таких теорій постійно спрощувалася самим життям.

Заради справедливості слід зазначити, що нетрадиційні ідеї та підходи до трактування рушійних сил економіки, сутності суспільного розвитку, нових форм капіталу періодично виникали як у надрах класичної політекономії, так і у межах альтернативних напрямів економічної науки, однак у більшості вони виявлялися або неактуальними, або ж мали загальнофілософський характер і не вписувалися у логіку класичних наукових схем і тому не знаходили достойного визнання та утвердження у наукових колах. Це, зокрема, ідеї суспільного прогресу А. Р. Ж. Тюрго, людського капіталу У. Петті та А. Сміта, нематеріального походження цінності Ж. Б. Сея, продуктивних сил, продуктивної праці та значимості інституційних чинників представників німецької історичної школи та багатьох інших, менш відомих, учених.

Так, один із провісників історичної школи XIX ст. А. Мюллер стверджував, що у кожній нації, окрім речового капіталу, представленого матеріалізованим багатством і грошима, існує також “моральний капітал”, втілений перш за все у національній мові, законах, звичаях, традиціях та національній солідарності [2, с. 311].

Ф. Ліст, фундатор історичної школи, доводив, що справжнє багатство й добробут нації зумовлюється не кількістю мінових вартостей, а ступенем розвитку її продуктивних сил. У поняття “продуктивні сили нації” Ліст включає поряд із матеріальним багатством і капіталом як “фіксованою часткою цього багатства”, також природні й набуті здібності людей, а головне, культурні надбання нації, урядові та державні інститути, мораль, пресу, духовні заклади, мистецтво – усе, що є неодмінними атрибутами високорозвиненого суспільства. Провідного значення Ліст надавав рівню розвитку організаційно-економічних відносин у країні, який зумовлений усім попереднім роз-

витком нації. Фактично, його теорія продуктивних сил є першим кроком до відкриття поняття соціального капіталу нації.

Загалом, класична традиція не заперечувала вплив позаекономічних чинників на господарську сферу, зокрема на економічну поведінку людини, однак головним предметом її аналізу були суто економічні чинники зростання та розподілу суспільного багатства, а взаємовплив між цими двома групами чинників майже не досліджувався.

Як відомо, представники класичної політекономії традиційно визнавали три джерела суспільного багатства (землю, працю та капітал), які століттями використовувалися людьми як визначальні чинники виробництва. Головною формою і показником багатства нації проголошувалося речове багатство, що створювалося продуктивною працею тільки у сфері матеріального виробництва. Це зумовлювалося тим, що протягом тривалого історичного періоду першочерговим завданням економіки було задоволення матеріальних потреб людини, а накопичення матеріальних цінностей було критерієм суспільного прогресу. Відповідно, в епоху становлення та розвитку індустріальної економіки до капіталу включили передусім фонд оплати праці найманих робітників та матеріальні засоби виробництва, тобто уречевлену працю.

Парадигма класичної школи була змінена до кінця XIX ст., коли дослідники усвідомили, що в економіці не існує абсолютних категорій, а економічний світ пронизаний різноманітними взаємовпливами та взаємозв'язками, а не лише причинно-наслідковими залежностями. Відповідно, змінювалися і уявлення щодо сутності, джерел, чинників та характеру самого соціально-економічного розвитку, основою якого є національне відродження суспільства. Економічна наука пройшла тривалий шлях досліджень – від причин багатства націй аж до забезпечення їх сталого соціально-економічного розвитку.

Подальша еволюція ідей щодо впливу позаекономічних чинників на розвиток національної економіки була модифікована інституціональною теорією, зокрема Т. Вебленом, який визначив сутність суспільного розвитку як процес постійних змін, взаємного пристосування економічних чинників та суспільних інститутів.

Вважається, що саме ідеї Веблена сприяли подальшому поглибленню досліджень соціально-економічного розвитку за двома основними напрямками: з одного боку, аналіз розвитку в зв'язку зі змінами техніки, з іншого – дослідження розвитку як процесу інституціональних змін [3, с. 20].

Очевидно, що трансформація уявлень про сутність та форми капіталу зумовлена зміною наукової парадигми: від побудови факторних теорій економічного зростання до обґрунтування багатопланових джерел соціально-економічного розвитку суспільства.

Утвердженню такої парадигми сприяло зближення багатьох суспільних наук, синтез їх досягнень та перетин напрямків досліджень протягом XX–XXI ст. Ефект від інтеграції суспільних наук, подолання вузької наукової спеціалізації зумовили зміну поглядів на капітал і суспільне багатство, розширення трактування їх сутності та форм і дали можливість інвестувати у нові сфери економічної діяльності. Ідея розширення форм капіталу виникла з усвідомленням появи нових детермінант економічного зростання та концепції сталого соціально-економічного розвитку.

Першим важливим досягненням економічної науки XX ст. стало усвідомлення того, що суспільне багатство не обмежується суто матеріальним добробутом, воно втілюється у новій якості життя, задоволенні нових і значимих нематеріальних потреб, розвитку та реалізації здібностей та можливостей людини на користь суспільства. Досягнення соціально-економічного розвитку передбачає кардинальні зрушення у відносинах між владою та громадянами, перерозподіл суспільного багатства, виникнення нових форм власності та економічних відносин.

Другий здобуток економічних досліджень стосується формування нового бачення сукупності засадничих чинників соціально-економічного розвитку: природних, техніко-технологічних, інституційних. Ретроспективний аналіз джерел соціально-економічного розвитку дозволяє зробити висновок, що акцент у економічних дослідженнях поступово, але неухильно зміщувався з матеріально-речових на інформаційно-інституційні чинники.

Обмежувальні погляди на сутність капіталу багато в чому були зумовлені отождоженням багатьма економістами минулого таких понять як “економічне зростання”

та “економічний розвиток”. Обмеження розвитку суспільства лише його економічним зростанням позбавляло економічну теорію широкої перспективи соціально-економічного прогресу та розуміння системної еволюції економічних відносин.

Тривалий час вчені вважали, що забезпечення економічного зростання автоматично передбачає розвиток людини та суспільства. Однак зростання нерівномірності розподілу багатства, бідності, суспільної напруги, екологічних проблем на тлі глобалізації економіки змусило дослідників переглянути цю тезу і звернутися до більш широкої парадигми соціально-економічного розвитку.

У наукових колах поступово почало формуватися переконання, що економічне зростання є лише необхідним фундаментом соціально-економічного розвитку – більш широкого поняття, що має соціальне забарвлення: це не лише нарощування обсягів виробленої продукції, а й підвищення добробуту всіх груп населення країни, постійне зростання життєвого рівня її громадян. Зріло розуміння, що суспільний розвиток – це складний процес, який включає не тільки зростання економіки, а й соціальні механізми розподілу його результатів, збереження природних ресурсів і вирішення екологічних проблем, підвищення якості суспільних інститутів, політичної системи загалом. Отже, шляхом досягнення лише економічного зростання неможливо вирішити комплекс взаємозалежних економічних, соціальних та екологічних проблем.

Основа для переконання в тому, що економічне зростання – лише необхідна умова розвитку, була закладена у 70-х роках ХХ ст. представниками неоінституціоналізму, які проголосили, що досягнення матеріального добробуту нації за допомогою традиційних виробничих чинників і накопичення капіталу є результатом розвитку якісної інституційної структури суспільства [4]. Сучасна інституційна теорія використовує в економічному аналізі в якості виробничих ресурсів чинники соціального середовища, які розглядаються як формальні та неформальні норми та правила поведінки в суспільстві.

У подальшому дослідники дійшли висновку, що на соціально-економічний розвиток сьогодні впливають ще й різноманітні культурогічні чинники: від освіти та релігії до інститутів і ментальних особливостей нації, а дехто з них вважає, що ці чинники є провідними у його забезпеченні [5].

Останні дослідження економістів, оснований на розлогіх історичних даних, доводять критичну значимість у забезпеченні суспільного прогресу нації якісних політичних і економічних інститутів, які визначають характер розподілу влади, норми соціальної взаємодії, економічну ефективність, стимули та мотивації людей у соціально-економічних відносинах. Було доведено, що певна комбінація політичних і економічних інститутів створює потужний синергетичний ефект, який забезпечує фундамент суспільного відродження та процвітання [6].

Отже, соціально-економічний розвиток сьогодні розглядається як поступальний прогрес суспільства, що призводить до якісних суспільних змін, розвитку фізичних і духовних якостей людини на основі зростання добробуту та ефективності інституційного середовища.

Дослідження суспільних закономірностей розвитку в економічній теорії та історії економіки, соціології та інших напрямках науки призвели до появи у 60–70-х рр. ХХ ст. теорій постіндустріального суспільства, які пов’язували процес суспільного розвитку зі змінами техніки і технологій. Наукові здобутки, інформацію, знання було проголошено головними умовами прискорення технічного прогресу та зміни організаційних форм економічної діяльності.

Сучасна економіка розвинутих країн світу, хоч би яким терміном вона позначалася (інформаційна, постіндустріальна і т. д.), відображає загальну тенденцію глобального розвитку людської цивілізації: від сфери первинного виробництва (привласнення людиною природних благ) до сфери вторинного виробництва (створення матеріальної продукції) і, нарешті, до переважання сфери третинного виробництва (створення послуг). Індустріальна економіка розвинутих країн світу, яка ґрунтувалася на застосуванні великих обсягів матеріального капіталу, стрімко перетворюється на постіндустріальне суспільство, в якому головною продуктивною силою стає нематеріальний капітал.

Створення багатства у постіндустріальному суспільстві залежить не від робочого часу чи кількості витраченої праці, а від розвитку науки і технологій. Наука і

технології, знання загалом, соціальні мережі та інституційна структура суспільства набули вирішального значення у створенні доходів у сучасному світі та розглядаються як складові суспільного багатства. Свого часу Д. Белл стверджував, що “як праця та капітал були центральними змінними в індустріальному суспільстві, так інформація та знання стають вирішальними змінними постіндустріального суспільства” [7, с. 152].

З огляду на вищевказане ми переконані, що категорію капіталу потрібно досліджувати у тісному зв'язку із характером розвитку етапів людської цивілізації, виділених Д. Белом, оскільки зміна цих етапів відображає еволюцію чинників соціально-економічного розвитку, продуктивних форм створення багатства як джерела доходів та добробуту, а відтак еволюцію форм капіталу.

Як вважають дослідники, процес еволюції капіталу слід вважати складовою частиною еволюції соціально-економічної системи суспільства. Цей процес характеризується проникненням капіталу у нові сфери суспільного життя, які раніше перебували за межами економічної сфери, появою нових неречових форм капіталу та їх видозмінами [8, с. 218].

Отже, суспільний капітал у сучасній економіці формується через взаємодію його видів, що функціонують у різних її сферах. Це справляє могутній синергетичний вплив на зростання національного багатства.

Оригінальний підхід до теорії капіталу, який синтезує напрацювання інституціонального та неокласичного напрямів економічної науки, запропонував видатний вчений-економіст Й. Шумпетер. Капітал у його розумінні – це своєрідний важіль, який дає змогу підприємцю отримувати в своє розпорядження потрібні йому блага для досягнення нової мети, а також орієнтувати виробництво в новому напрямку. До того ж, капітал у методології Шумпетера тісно пов'язаний із розвитком економіки на основі інновацій, тобто на нових способах використання існуючих джерел [9].

Вважається, що саме Шумпетер зробив науково-технічний прогрес об'єктом свого дослідження і обґрунтував якісно новий інноваційний тип економічного розвитку.

Ретроспективний аналіз показує, що в епоху зародження та розвитку індустріальної економіки XIX – першої половини XX ст. накопичення фізичного капіталу незмінно проголошувалося західними економістами головною умовою економічного зростання. І хоча інвестиції у фізичний капітал вимагали значного рівня витрат, вони приносили значний ефект у вигляді зростання продуктивності праці та доходів. Тому розвиток економіки протягом першої половини XX ст. здійснювався шляхом заміщення трудових та природних ресурсів технічними засобами виробництва. Однак починаючи з другої половини XX ст. неокласичні економічні моделі зростання, основані на накопиченні матеріально-виробничого фізичного капіталу, виявилися неспроможними підтвердити його вирішальну роль у цьому процесі.

Як зазначав М. Блауг, невитравний методологічний гріх неокласичної теорії полягав у тому, що вона використовувала мікростатичні теореми, виведені із “позачасових” моделей, в яких були відсутні технічний прогрес та збільшення доступних ресурсів для передбачення ходу подій у реальному світі [10, с. 650].

Неокласичні моделі зосереджувалися на досягненні умов довгострокової економічної рівноваги, а фактор техніки і технології вважався при цьому заданим параметром. Тим самим неокласики обмежили предмет економічної науки, вичерпали себе у пошуках нових чинників, умов економічного зростання і, головне, нової якості соціально-економічного розвитку.

Але початкове політекономічне натурально-речове тлумачення капіталу поступово розширювалося завдяки появі та теоретичному осмисленню значимості нових його елементів під впливом того, що протягом XX ст. поступово, але неухильно втрачався чіткий розподіл суспільства на класи відповідних власників виробничих факторів і вплив такої класової структури на створення та розподіл суспільного багатства, що було характерним для часів становлення “чистої” ринкової економіки у Західній Європі та формування постулатів англійської класичної політекономії. Це привело до стирання функціональних меж між різними видами факторів виробництва, в результаті чого джерела надання їхніх послуг почали трактуватися як види особистих чи суспільних капіталів [11, с. 305].

З часом у працях представників неокласичної економіки виникає тенденція до розширення складу факторів виробництва через впровадження у науковий обіг

поряд із традиційними факторами “земля”, “праця”, “капітал”, таких факторів як “підприємницька здібність”, “знання”, “інформація”, “технологія”, “науково-технічний прогрес”.

У неокласичній традиції це знайшло відображення в так званому “поширювальному” тлумаченні національного багатства і капіталу [12]. Згідно з до нею капітал почав визначатися як будь-яка цінність, не обов’язково матеріального характеру, яка генерує потік доходу впродовж визначеного часу, причому будь-який дохід завжди є продуктом певного різновиду капіталу. В такому разі капіталом є будь-який ресурс, що може накопичуватися і продуктивно використовуватися впродовж тривалого періоду часу, приносячи дохід. Це підхід у подальшому заклав фундамент для утвердження таких понять як “людський капітал” та “інтелектуальний капітал”, які спочатку сприймалися як алегорія, а згодом зайняли чільне місце в системі чинників економічного зростання в різних аналітичних моделях.

Погляди на капітал у неокласичній теорії різноманітні, але всі вони єдині в одному: капітал має власну продуктивність і асоціюється зі здатністю приносити дохід. Тому в абстрактному розумінні капітал можна визначити як будь-який ресурс, створюваний з метою виробництва більшої кількості економічних благ, або ж як цінність, що здатна приносити потік доходу. Капіталом можна вважати будь-яке благо, що приносить регулярний дохід своєму власнику, в тому числі людську здібність чи талант.

Отже, саме в рамках неокласичного напряму відбувся філософсько-економічний злам у осмисленні сутності капіталу від речової форми до способу використання будь-якої цінності. Це означало можливість використання певного ресурсу і в якості предмета споживання, і в якості товару, і в якості капіталу, незважаючи на те, матеріальний він чи ні.

Неокласична теорія затвердила важливий аспект трактування капіталу як синоніму поняття “продуктивна сила”, до складу якої входять земля, сировина, засоби виробництва, вміння та навички людей і навіть інституційний суспільний лад [13, с. 24].

Тим самим було спростовано такий усталений критерій капіталу, властивий для його політекономічних матеріально-речових уявлень, як відчужуваність. Також було подолано і сам натурально-матеріалістичний підхід до розуміння сутності капіталу, який панував у класичній школі. Характеристики капіталу почали пов’язувати з нормами накопичення отримуваних доходів, динамікою різних елементів капіталу та загалом із функціонуванням економічної системи.

Зокрема, американський економіст Дж. Кендрік, один із визнаних фундаторів теорії людського капіталу визначив поняття капіталу як “здатність впродовж визначеного часу створювати продукт і дохід, включаючи неринкові форми доходу” і виділив два види сукупного капіталу: речовий, що втілюється у безпосередню матеріальну форму, та неречовий, що не має власної матеріальної форми і втілюється у матеріальному капіталі, підвищуючи його якість чи продуктивність [14, с. 8].

Згідно з таким розширеним тлумаченням, до капіталу можна включити всі елементи суспільного багатства, які накопичуються та використовуються в економічній діяльності і приносять дохід, у тому числі у негрошовому вигляді. В зв’язку з цим слід згадати, що Г. Беккер в 70-х рр. ХХ ст. увів у науковий обіг таке поняття як “соціальний дохід”, яке включає суму власних доходів індивідуума (його заробіток і т. п.) та грошову цінність тих доходів, які генеруються його оточуючим соціальним середовищем [15]. Автор використав це поняття для аналізу взаємодії між членами сім’ї, але очевидно, що воно може використовуватись і на інших рівнях економічного аналізу капіталу.

Сучасний економіст Е. де Сото вважає, що за своєю економічною сутністю капітал – це не лише накопичений запас активів, а насамперед потенціал розгортання нового виробництва. Цей потенціал є абстракцією і реалізується лише у певній формі. “Подібно до енергії, капітал являє собою приховану цінність. Щоб навчитися бачити цей потенціал, потрібно абстрагуватися від поверхневих речей і подумати про можливе застосування існуючих активів. Потрібно винайти процес надання економічному потенціалу активів такої форми, яка б дозволяла його використання для організації додаткового виробництва” [16, с. 52].

Отже, капітал – не річ, а “економічна енергія”, не матерія, а будь-яка цінність, яка містить потенціал продуктивності для розгортання нового виробництва. Важливо

зрозуміти, що капітал являє собою не стільки накопичені запаси, скільки джерела зростання продуктивності виробництва, реальні шляхи розгортання нового виробництва через визначене використання цих запасів у певних формах капітальних благ.

Американський вчений Д. Хіршлайфер підкреслював, що неоднозначність трактувань поняття “капітал” виникає через різні значення, що надаються вченими цій категорії. Серед інших, він вказує на різницю між такими значеннями як “реальна форма капіталу” та “цінність капіталу”. Під реальною формою капіталу в економічній науці маються на увазі засоби виробництва як матеріальні об’єкти, які існують сьогодні, але забезпечують джерело доходів у майбутньому. Цінність капіталу, навпаки, є теперішньою оцінкою будь-якої послідовності майбутніх доходів [17, с. 153]. Отже, існуюча форма капіталу і його оцінка – два відмінних значення, які не слід плутати. Сам факт наявності засобів виробництва (фізичний капітал), освіти (людський капітал), інститутів, соціальних зв’язків (соціальний капітал) слід відрізняти від цінності, яку мають ці об’єкти.

Отже, до капіталу почали включати не тільки створені людиною засоби виробництва (фізичний капітал) і землю (природний капітал), а й кваліфікацію, здібності та навички людей (людський капітал), соціальні відносини та мережі (соціальний капітал), політичні та економічні інститути (інституційний капітал).

Із середини ХХ ст. в економіці провідних країн світу починає зростати сектор, пов’язаний з накопиченням, обробленням і використанням інформації. Вона поступово стає потужним економічним фактором, робота з яким вимагає праці дедалі більшої кількості високоосвічених працівників. Виникає галузь інформаційного виробництва та продукту, формується ринок інформаційних послуг, сфера захисту інтелектуальної власності. З розвитком сектору інтелектуальних послуг до складу продуктивного капіталу дедалі більше входять інтелектуальні об’єкти неречового характеру. Відбувається трансформація форм капіталу від матеріально-речової до людської, інтелектуальної. Головною продуктивною силою у розвинутих країнах світу стає знання, інтелект. З усвідомленням цього факту змінились напрями економічних досліджень, що знизило значимість усталених та непорушних економічних категорій та концепцій.

В економічній науці виникає теорія людського капіталу, яка відобразила кардинальні зміни ролі людського чинника та його впливу на розвиток науки і техніки, на всі виробничі процеси і рівень продуктивності праці. Впровадження інформаційних технологій обумовило нову якість взаємодії між технікою і технологіями, з одного боку, та соціальними зв’язками, інституціональними формами та економічними відносинами, з іншого. Людський капітал перетворюється на провідне інтенсивне джерело соціально-економічного прогресу.

Поняття людського капіталу вже досить давно відоме і глибоко досліджене економічною наукою. Сама ідея людського капіталу бере початок ще в “Політичній арифметиці” В. Петті і продовжується А. Смітом в “Багатстві народів”, А. Маршаллом в “Принципах економіки”, а також в роботах інших дослідників. В подальшому розвиток теорії людського капіталу здійснювався в руслі неокласичної економічної теорії. Як самостійний розділ економічного аналізу теорія людського капіталу сформувалась на рубежі 50–60-х років ХХ ст. Основоположниками цієї теорії були Т. Шульц, Г. Беккер. Їхні роботи стали основою для всіх подальших численних досліджень у цій галузі.

Разом із тим, спочатку ідея людського капіталу не зустріла у наукових колах достатнього розуміння у зв’язку з існуванням стійкої академічної традиції, відповідно до якої те явище, яке незрозуміле, не може бути виміряне. З приводу цього варто згадати коментар Р. Лукаса стосовно початкових етапів розвитку теорії людського капіталу. Він зазначав, що “на початку своєї появи ідея щодо людського капіталу, можливо, видавалась ефемерною, у всякому разі для мене, однак після двох десятиліть застосовування досліджень теорії людського капіталу ми навчилися «розпізнавати» його у великому розмаїтті явищ” [18, с. 35]. А в 1960 р. під час доповіді Т. Шульца на конференції Американської економічної асоціації “Інвестиції у людський капітал” присутні здивовано перепитували один одного: “Інвестиції... у що?” [19, с. 38]. Відтоді цей напрям досліджень перетворився на звичайний розділ у структурі економічної науки.

Варто згадати, що О. Тофлер називав знання “символічним капіталом”, який, на відміну від традиційних форм капіталу, є невичерпним і водночас доступним

нескінченій кількості користувачів без обмежень [20, с. 8]. Таку аналогію слід враховувати і стосовно сучасного та майбутнього розуміння соціального капіталу.

Ці форми неречового капіталу часто не мають кількісного виміру і можуть бути оцінені лише опосередковано, але їх внесок у соціально-економічний розвиток нації важко переоцінити.

Формування концепції “соціального капіталу” в економічній науці здійснювалося, з одного боку, шляхом подолання усталених і застарілих поглядів на категорію капіталу як на деяке однорідне явище матеріально-виробничого характеру, з іншого боку, воно сприяло утвердженню більш широкої концепції суспільного розвитку, згідно з якою акцент все більше переноситься з відносин між людьми та багатством на відносини між людьми в широкому гуманістичному сенсі.

В сучасних суспільних науках дедалі більше висловлюється думка, що для адекватного розкриття сутності економічної дійсності необхідно розкрити вплив процесу формування соціальних норм, правил і цінностей на характер функціонування і розвитку соціально-економічної системи. Адже соціальні норми та цінності є складовою частиною економічної дійсності, а соціальна організація нації має неабиякий вплив на формування її економічних переваг. Однак у традиційній економічній науці тривалий час існувала тенденція до роз’єднання цих напрямків людської діяльності.

Більшість з давно досліджуваних західною економічною і соціологічною науками форм суспільного нематеріального капіталу (людського, інтелектуального, соціального, культурного) в радянській політекономії приховувалася за такими розпливчастими термінами як потенціал (освітній, трудовий, інтелектуальний тощо) або частина продуктивних сил, нова якість робочої сили тощо. Як наслідок, і сьогодні ці два поняття – капітал і потенціал – на пострадянському просторі все ще ототожнюються. Деякі автори, наприклад, вважають, що категорія “людський капітал” є синонімом поняття “освітньо-кваліфікаційний потенціал національної економіки” [21].

Однак потенціал – це ще не капітал, а лише приховані здатності, сили, ресурси для якої-небудь діяльності, які можуть проявитися лише за певних умов. Тому оцінювати ступінь соціально-економічного розвитку суспільства лише за його потенціалом в будь-якій сфері некоректно.

Керуючись таким методологічним підходом, радянська командно-адміністративна система нарощувала економічний потенціал, в той час як розвинуті західні країни більше піклувались про збільшення реального капіталу, який є дійсною умовою економічного зростання. Така методологічна проблема існує і сьогодні. Так, ми пишаємося зростаючою кількістю високоосвічених спеціалістів економічного напрямку (освітнім потенціалом), не цікавлячись тим, хто з них дійсно здатен перетворити набуті знання, кваліфікацію на свій людський капітал, знайшовши робоче місце за спеціальністю. Тому вагомим проблемою постсоціалістичних країн є проблема “омертвілого” капіталу, тобто потенціалу, який так і не реалізовується в соціально-економічній діяльності, а тому з часом руйнується.

Отже, тільки ступінь перетворення потенційних ресурсів на реальні капітальні активи характеризує соціально-економічний розвиток суспільства.

Слід визнати, що інші суспільні науки, такі як соціологія, економічна соціологія, соціальна психологія, політологія, вже досить давно використовують суто економічне поняття “капітал” для дослідження нових його форм, які функціонують в соціально-економічній дійсності й відтак суттєво збагачують і саме поняття капіталу. Зокрема, зарубіжні вчені виділяють, крім економічного, ще декілька основних форм капіталу: культурний, людський, соціальний, адміністративний, політичний. Якщо не зводити предмет економічної науки лише до вузьких рамок суто матеріального виробництва, тоді треба визнати, що всі вищевказані форми капіталу мають з нею стосунок, оскільки в широкому сенсі вони прямо чи опосередковано впливають на економічну результативність і на соціально-економічний добробут людини і суспільства. Тому економічна теорія повинна більше уваги приділяти міждисциплінарному дослідженню тих форм капіталу, існування яких не визнається ортодоксами марксистської політекономії.

Характерним прикладом трансформації “суто економічного” поняття “капітал” може служити його інтерпретація в сучасній економічній соціології, яка вихо-

дить за традиційні межі політекономічного змісту. До того ж розширюється коло аналізованих форм капіталу, які використовуються в економічній діяльності, завдяки чому значно збагачується саме його поняття. Як вважає В. Радаєв, “воно виходить за власне економічні рамки і відривається від вартісної основи в її безпосередньому економічному сенсі. Для економічної соціології надзвичайно важливим є також та обставина, що капітал може набувати не тільки уречевлених, а й також інкорпорованих форм, тобто втілюватися в окремих людях і у відносинах між людьми” [22, с. 6]. Такої ж точки зору дотримувався і відомий французький соціолог П. Бурдьє, принципово виступаючи проти зведення різних форм капіталу лише до його економічної форми [23].

Соціальний капітал – одна із форм, що найбільш активно досліджується в суспільних науках впродовж останніх двадцяти років, хоча саме поняття виникло в 20-х роках ХХ ст. Дослідники соціального капіталу пов’язують із його проявами (довіра, соціальні мережі, добровільні асоціації та ін.) ефективне функціонування сучасного громадянського суспільства і соціальної економіки. Це є дуже актуальним для нашого часу, коли в суспільній думці все вище оцінюється значення соціальних відносин на всіх рівнях їх прояву для соціально-економічного розвитку суспільства. Найбільш відомі дослідники концепції соціального капіталу на Заході – Дж. Коулман, Ф. Фукуяма, Е. Остром, Р. Путнам та інші.

На жаль, більшість дослідників соціального капіталу зводять його до вузьких соціологічних трактувань у термінах соціальних мереж, що впливають на економічні дії індивідів. Хоча сам термін “соціальний капітал” можна розуміти не тільки як певний актив, пов’язаний із взаємодією людей, а й як ті активи, що продукуються суспільством і втілюються в його інституційній системі та у самій людині, а також через соціальну взаємодію конвертуються в економічні результати. В такому розумінні соціальний капітал нації є інтегруючою категорією, яка включає декілька підвидів чи форм. З цієї точки зору формами соціального капіталу нації можна вважати: 1) людський капітал; 2) культурний капітал; 3) капітал соціальної взаємодії.

З точки зору економічної ефективності соціальний капітал нації можна визначити як суму соціально-економічної вигоди (доходу), отриманої від:

- наявності певних суспільних норм, правил, стандартів моралі та духовних запитів у різних сферах і на різних рівнях спільної діяльності людей;
- високого ступеня довіри та солідарності, співробітництва та взаємодії між людьми, між громадянами та державою;
- високого ступеня соціальної справедливості, особистої гідності людини, повної реалізації нею своїх соціально-економічних прав і свобод;
- відсутності високої майнової нерівності та нерівності в доходах;
- зниження рівня злочинності, кількості судових позовів, корупції та бюрократизації, рівня розвитку тіньової економіки.

Звідси слідує, що національні цінності, які є основою соціального капіталу, можуть розвиватися у напрямку, сприятливому для соціально-економічного розвитку, або ж гальмувати його.

Отже, соціальний капітал являє собою запас потенційної духовної енергії суспільства і потік невяного морального знання, які спричиняють позитивні зовнішні ефекти в соціально-економічній системі.

Необхідно відзначити, що незважаючи на гадану схожість людського й соціального капіталів (обидва вони належать до категорії якісних показників, межі яких розмиті соціальною сферою), це різні категорії. Прагнення представити соціальний капітал як елемент людського капіталу характерне в основному для російських дослідників [24].

Розмежування між людським і соціальним капіталом закріплено у відомій методології Світового банку, в якій вони класифікуються як окремі елементи світового багатства, втілені у нематеріальних формах капіталу. Соціальний капітал відображає рівень довіри між людьми, їх здатність до співпраці з метою досягнення спільних цілей. На макрорівні соціальний капітал відображає такі елементи як ефективність управління, рівень верховенства закону, якість судової системи, рівень захисту прав власності, загальна якість інституцій держави, які є засобами нарощування нематеріальних складових суспільного багатства [25].

Отже, на макрорівні формування й нагромадження соціального капіталу пов'язано з виникненням, зміною й функціонуванням інститутів, що регулюють господарські зв'язки між суб'єктами. Тому проблема соціального капіталу не може розглядатися окремо від проблеми формування й функціонування інститутів та інституціональної структури економіки. Необхідно враховувати, що функціонування інститутів визначається родом їхньої діяльності, культурними традиціями і багатьма іншими факторами, у числі яких ефективність є далеко не основоположним параметром.

Соціальний капітал нації являє собою культурний феномен, що відображає не тільки її сучасний стан, а й минулий досвід, в тій чи іншій формі відтворює історично створені архетипи національної свідомості. У зв'язку з цим дослідження впливу соціального капіталу на економічний розвиток пов'язано з виявленням якісних характеристик соціально-економічного порядку, на відміну від механістичних кількісних підходів, які домінують у неокласичній економіці. Тому включення в коло досліджень важливих соціальних феноменів, які визначають ефективність того або іншого господарського порядку, здається не тільки обґрунтованим, а й необхідним. Дослідження феномену соціального капіталу повинно здійснюватися у більш широкому контексті з використанням дослідницьких підходів та інструментів як інституціональної економіки, так і інших соціальних наук і неортодоксальних теорій, що сприяє конкуренції ідей в економічній теорії.

Ми переконані у тому, що становлення теорії соціального капіталу відображає реальність і значимість впливу соціальної організації суспільства, його інституційної структури та середовища на соціально-економічний розвиток. Можна стверджувати, що нагромадження соціального капіталу, особливо в умовах України, відіграє в розвитку національного відродження набагато більше значення, аніж нагромадження капіталу фізичного, а втрата соціального капіталу, руйнація суспільних зв'язків має такі катастрофічні наслідки, які не можна зіставити з втратами матеріально-речового капіталу.

Висновки. Висловлюючись метафорично, аналіз сутності капіталу та багатства у науковому світі поступово, але неухильно набував об'ємного, тривимірного вигляду. Починаючи із одноплосцинних уявлень економістів-класиків про капітал та суспільне багатство як суто матеріальну субстанцію виробничого походження та споживання, акценти поступово зміщувалися у бік розкриття іншої, первісної його основи – природних ресурсів; зрештою, в сучасну епоху увага дослідників зосередилась на третьому його вимірі – нематеріальному.

Упродовж другої половини ХХ ст. уявлення про те, що капітал – це лише фізичні активи, поступилося місцем більш широкому баченню його сутності, згідно з яким капітал – це будь-який актив, цінність, що має здатність генерувати потік майбутніх доходів, у тому числі у негрошовій формі.

Багатогранний, з точки зору кількох суспільних наук, аналіз нових форм капіталу показує, що капітал у сучасному суспільстві може бути як відчужуваним, так і невідчужуваним активом окремої людини; він накопичується шляхом складного і тривалого процесу здобуття освіти та виховання, як, наприклад, людський капітал, або ж багатовіковим надбанням нації, як соціальний та інституційний капітал.

Причиною такої трансформації капіталу є сам процес розвитку суспільства, його соціально-економічної сфери, науково-технічного прогресу, внаслідок чого відбулося проникнення капіталу в нові галузі суспільного життя, які раніше традиційно сприймалися як непродуктивні чи обслуговуючі. Отже, нові форми капіталу слід сприймати як наступні шаблі його розвитку.

Отже, економічна наука підійшла до розуміння того, що соціально-економічний прогрес включає не тільки суто економічні аспекти, а й інституційні, соціальні, екологічні, інформаційні, науково-технічні, правові, політичні та ін. З усвідомлення цього до сфери досліджень економічного розвитку вченими все більше залучаються різноманітні чинники соціально-політичного та інституційного характеру. Як фундаментальні джерела суспільного багатства у ХХІ ст. почали аналізуватися людський, інституційний та соціальний капітал.

Слід зазначити, що нові форми капіталу виникатимуть паралельно з процесами соціально-економічного науково-технічного розвитку. Дослідникам ще доведеться

спостерігати та аналізувати стрімку трансформацію форм капіталу у недалекому майбутньому, пов'язану із широким застосуванням та бурхливим розвитком штучного інтелекту.

Список використаних джерел

1. Тагаров Ж. З. Некоторые особенности развития экономической науки в новое и новейшее время. *Историко-экономические исследования*. 2007. Т. 8. № 3. С. 5–25.
2. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. М.: Дело, 2000. 560 с.
3. Литвиненко Н. І. Інституціональні складові соціально-економічного розвитку країни. Д.: Національний гірничий університет, 2015. 310 с.
4. North D., Thomas R. *The Rise of Western World: A New Economic History*. New York: Cambridge University Press, 1973. 171 p.
5. Козловски П. Культура постмодерна. М.: Республика, 1997. 240 с.
6. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Пер. з англ. К.: Наш формат, 2016. 440 с.
7. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Пер. с англ. М.: Academia, 2004. 788 с.
8. Скворцова В. А., Скворцов А. О. Эволюция капитала в процессе общей эволюции социально-экономической системы. *Известия высших учебных заведений. Общественные науки*. 2015. № 2(34). С. 216–224.
9. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982. 455 с.
10. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Пер. с англ. М.: Дело Лтд, 1994. 720 с.
11. Гальперин В. М., Игнатъев С. М., Моргунов В. И. Микроэкономика. В 2-х т. СПб.: Экономическая школа, 1994–1997.
12. Fisher I. *The Nature of Capital and Income*. New York and London: Macmillan, 1927. 427 p.
13. Dewey D. *Modern Capital Theory*. New York – London: Columbia University Press, 1965. 238 p.
14. Кендрик Дж. Совокупный капитал США и его формирование. Пер. с англ. М.: Прогресс, 1978. 275 с.
15. Becker, G. (1974). A Theory of Social Interactions. *Journal of Political Economy*. Vol. 82. No 6. P. 1063–1093.
16. Эрнандо де Сото. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире. М.: Олимп-Бизнес, 2004. 272 с.
17. Hirshleifer J. *Investment, Interest, and Capital*. Englewood Cliff, Prentice-Hall Inc., 1970. 320 p.
18. Lucas R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*. Vol. 22. P. 3–42.
19. Марцинкевич В. И. США: Человеческий фактор и эффективность экономики. М.: Наука, 1991. 239 с.
20. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: знание, богатство и принуждение на пороге XXI века. Пер. с англ. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. 669 с.
21. Сліпущко О. М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. К.: Криниця, 2000. 511 с.
22. Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация // *Общественные науки и современность*. 2003. № 2. С. 5–16.
23. Бурдые П. Формы капитала // *Экономическая социология*. 2002. Т. 3. № 5. С. 60–74.
24. Полищук Е. А. Человеческий капитал в экономике современной России: формирование и реализация. Ижевск: Изд-во ИЖГТУ, 2005. 184 с.
25. *Where is the Wealth of Nations?* Washington, D.C.: The World Bank, 2006. 208 p. URL: <http://siteresources.worldbank.org/INTEEI/2145781110886258964/20748034/All.pdf>.

References

1. Tagarov Zh. Z. (2007). Nekotoryye osobennosti razvitiya ekonomicheskoy nauki v novoye i noveysheye vremya [Some peculiarities in the development of economic science

- in the modern and post-modern era]. *Istoriko-ekonomicheskkiye issledovaniya – Economic history studies*, vol., 8, No 3, 5–25 [in Russian].
2. Mayburd E. M. (2000). *Vvedeniye v istoriyu ekonomicheskoy mysli. Ot prorokov do professorov* [Introduction in the history of economic thought/ From prophets to professors]. Moscow: Delo [in Russian].
 3. Lytvynenko N. I. (2015). *Instytutsionalni skladovi sotsialno-ekonomichnoho rozvytku krainy* [Institutional components of the socio-economic development of a country]. Donetsk: National Mining University [in Ukrainian].
 4. North D., Thomas R (1973). *The Rise of Western World: A New Economic History*. New York: Cambridge University Press.
 5. Kozlovski P. (1997). *Kultura postmoderna* [The culture of post-modern]. Moscow: Respublika [in Russian].
 6. Acemoglu D., Robinson J. (2016). *Chomu natsii zanepadaiut* [Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty]. Transl. from English. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
 7. Bell D. (2004). *Gryadushcheye postindustrialnoye obshchestvo. Opyt sotsialnogo prognozirovaniya* [The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting]. Transl. from English. Moscow: Academia [in Russian].
 8. Skvortsova V. A., Skvortsov A. O. (2015). *Evolyutsiya kapitala v protsesse obshchey evolyutsii sotsialno-ekonomicheskoy sistemy* [The evolution of capital in the process of overall evolution of the socio-economic system]. *Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy. Obshchestvennyye nauki – Bulletin of higher education establishments. Social sciences*, 2(34), 216–224 [in Russian].
 9. Schumpeter J. (1982). *Teoriya ekonomicheskogo razvitiya* [The theory of economic development]. Transl. Moscow: Progress [in Russian].
 10. Blaug M. (1994). *Ekonomicheskaya mysl v retrospective* [Economic theory in retrospect]. Transl. from English. Moscow: Delo Ltd [in Russian].
 11. Galperin V. M., Ignatyev S. M., Morgunov V. I. (1994–1997). *Mikroekonomika* [Microeconomics]. 2 vols. S.-Petersburg: Economic school. 1994–1997.
 12. Fisher I. *The Nature of Capital and Income*. New York and London: Macmillan, 1927. 427 p.
 13. Dewey D. *Modern Capital Theory*. New York – London: Columbia University Press, 1965. 238 p.
 14. Kendrick G. (1978). *Sovokupnyy kapital SShA i ego formirovaniye* [The formation and stocks of total capital]. Transl. from English. Moscow: Progress [in Russian].
 15. Becker, G. A *Theory of Social Interactions* // *Journal of Political Economy*. 1974. Vol. 82. No 6. P. 1063–1093.
 16. Hernando de Soto (2004). *Zagadka kapitala. Pochemu kapitalizm torzhestvuyet na Zapade i terpit porazheniye vo vsem ostalnom mire* [The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else]. Transl. from English. Moscow: Olimp-Biznes [in Russian].
 17. Hirshleifer J. (1970). *Investment, Interest, and Capital*. Englewood Cliff, Prentice-Hall Inc.
 17. Lucas R. E. (1988). *On the mechanics of economic development*. *Journal of Monetary Economics*, 22, 3–42.
 19. Martsinkevich V. I. (1991). *SShA: Chelovecheskiy faktor i effektivnost ekonomiki* [The U.S.: the human factor and the economic effectiveness]. Moscow: Nauka [in Russian].
 20. Toffler E. (2003). *Metamorfozy vlasti: znaniye, bogatstvo i prinuzhdeniye na poroge KhKhI veka* [Metamorphoses of the power: Knowledge, wealth and force on a threshold of the 21st century]. Transl. from English. Moscow: “Izdatelstvo ACT” [in Russian].
 21. Slipushko O. M. (2000). *Tlumachnyi slovnyk chuzhomovnykh sliv v ukrainskii movi* [The dictionary of foreign-language words in the Ukrainian language]. Kyiv: Krynytsia [in Ukrainian].
 22. Radayev V. V. (2003). *Ponyatiye kapitala, formy kapitalov i ikh konvertatsiya* [The notion of capital, forms of capitals and their conversion]. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost – Social sciences and modernity*, 2, 5–16 [in Russian].
 23. Bourdieu P. (2002). *Formy kapitala* [Forms of capital]. *Ekonomicheskaya sotsiologiya – Economic sociology*, vol. 3, No 5, 60–74 [in Russian].

24. Polishchuk E. A. (2005). Chelovecheskiy kapital v ekonomike sovremennoy Rossii: formirovaniye i realizatsiya [The human capital in the economy of modern Russia: formation and realization]. Izhevsk: Izhevsk State Technical University [in Russian].
25. Where is the Wealth of Nations? Washington, D.C.: The World Bank, 2006. 208 p. URL: <http://siteresources.worldbank.org/INTEEI/2145781110886258964/20748034/All.pdf>.

Посилання на статтю:

Тарасенко А. Г., Гринчак Н. А., Пархоменко В. В. Еволюція уявлень про сутність капіталу як наукову категорію та чинник соціально-економічного розвитку. *Науковий вісник Національної академії статистики, обліку та аудиту: зб. наук. пр.* 2019. №3. С. 96-110. Doi: 10.31767/nasoa.3.2019.09.